



1–3 2002 АРХІВИ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

№ 1–3 (249) 2002

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

СІЧЕНЬ–ЧЕРВЕНЬ

З М І С Т

Закон України від 13 грудня 2001 р. № 2888–III “Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи” 3

Дискусія про архіви

Віслобоков К. А. Проблеми джерелознавства історії українського права 24

Тимошенко Л. В. Перше поунійне півстоліття в Україні (Волинь та Київщина) мовою документальних джерел 34

Маковська Н. В. Професійна архівна освіта в Україні: моделі, імідж, перспективи 46

Статті та повідомлення

Журба О. І. Журнальний період становлення української археографії (Харківські журнали 10–20-х рр. XIX ст.) 55

Барчук Ж. В. Патентна документація в системі інформаційних ресурсів України: статус, функції, потенціал 73

Публікації архівних документів

Папакін Г. В. Листи з 1917 року (Кореспонденція Павла Скоропадського часів Лютневої революції в Росії) 81

Білоус Н. О. Привілеї на київське вйтівство XVI – першої половини XVII ст. 112

Кривенко С. І. Документи до біографії Василя Симоненка у фондах Державного архіву Черкаської області 124

Інтерв'ю з цікавим співрозмовником

Архівна освіта в Україні очима керівника університетської кафедри. *На запитання редакції відповідає Ярослав Калакура* 133

Огляди джерел і документальні нариси. Бібліографія

Слюдикова Т. Б. Брати Бердяєви – кияни: тематичний огляд київських архівних зібрань 144

Яременко М. В. Біографічні реєстри чернецтва київських чоловічих неставропігійних монастирів 70–80-х рр. XVIII ст.: характеристика джерела та інформаційні можливості 153

Масіян Н. Б. Переселення липованів на Буковину та їхні колонії кінця XVIII – початку XX ст. 173

Горенко-Баранівська Л. І. Військова музика Української козацько-гетьманської держави (на прикладі Лубенського полку) 178

Кентій А. В. Листопадовий 1921 року рейд Ю. Тютюнника в Україну (Сторінками архівно-слідчих справ ЦДАГО України) 187

Кузьменко М. М. Процес СБУ за періодичною пресою України (1929–1933) 193

Доля українських архівів

Даниленко В. П., Максютя Л. Г. Державний архів Київської області: 1922–2002 рр. ... 199

До історії еліт XVI – початку XX ст.

Черкаська Н. О. Графи Замоїські – власники Козловецької ординації у документах ЦДАК України (До генеалогічних зв'язків однієї з гілок роду Замоїських) ... 205

Архівна справа за рубежем

<i>Іствуд Т.</i> Експертиза цінності електронних документів.....	232
Зарубіжні архівні часописи публікують.....	236

Документ без коментаря

“Мікроісторія” за документами Надзвичайної державної комісії при РНК УРСР: Два погляди на збитки, завдані війною.....	244
--	-----

Пошуки та знахідки в архівах

<i>Шандра В. С.</i> Епізод із діяльності новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова.....	252
<i>Боряк Т. Г.</i> “Ваш університет – в і л ь н и й університет...” (До історії УВУ за часів німецької окупації).....	259
<i>Матяш І. Б.</i> Останній автограф Олександра Грушевського.....	268
<i>Новікова О. О.</i> До біографії професора В. К. Піскорського: текст вступної лекції перед студентами у вересні 1905 р.	271
<i>Турков В. В.</i> Невідоме архівне джерело про переселення з України на Далекий Схід у другій половині 1920-х рр.	273

Серія “Архівні зібрання України: Путівники”

<i>Половець В. М., Зозуля С. Ю.</i> Два погляди на довідник: Думка досвідченого науковця. Точка зору молодого дослідника.....	277
---	-----

Критика та бібліографія

<i>Бездрабко В. В.</i> Vivat Academia! Vivant Professores! (До виходу в світ збірки ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції, 1917–1920. Матеріали, документи, спогади).....	285
<i>Романовський Р. В.</i> Журнал Товариства польських архівістів “Archiwista polski” (№№ 1, 2, 3–4 за 2001 р.).....	287
<i>Непомнящий А. А.</i> Нове довідкове видання з історії народів Таврії.....	291
Відомості про авторів.....	293

*Виходить у світ за сприяння Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Р. Я. ПИРИГ (головний редактор), Г. В. БОРЯК (заступник головного редактора),
Л. М. ВАСЬКО (заступник головного редактора), Л. А. ДУБРОВІНА,
В. С. ЛОЗИЦЬКИЙ, К. Є. НОВОХАТСЬКИЙ, Г. В. ПАПАКІН, П. С. СОХАНЬ,
В. С. ШАНДРА, Н. М. ЯКОВЕНКО, М. А. ПРИТИКІНА (технічний редактор)

Художній редактор *Г. О. Сергєєв*. Оригінал-макет *І. П. Прокопенко*

Адреса редакції: 03680 МСП, Київ-110, вул. Солом'янська, 24. Тел. 277-45-22.

ДЦЗД НАФ 03680 МСП, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.

“Архіви України” on-line: <http://www.scarch.kiev.ua/Publicat/Archives>

Здано до набору 30.04.2002. Підписано до друку 19.08.2002. Формат паперу 70x108^{1/16}.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 26,15. Умовн. фарбо-відб. 26,47. Обл.-вид. арк. 25,43.
Наклад 400. Зам. 411.

“Архіви України”, № 1–3. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ № 5 від 07.09.93.

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій.

Засновники – Державний комітет архівів України,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної Академії наук України

© Державний комітет архівів України, 2002

- ²¹ В. С. Чесноков. Забытый новатор. Бюллетень Комиссии по разработке научного наследия академика В. И. Вернадского. – М., 1994. – № 12. – С. 7.
- ²² ЦДІАК України, ф. 487, оп. 12, спр. 1891, арк. 29; ф. 486, оп. 5, спр. 457, арк. 6–7; спр. 455, арк. 84; ф. 486, оп. 1, спр. 9790, арк. 84.
- ²³ Там само, ф. 486, оп. 5, спр. 516, арк. 53–55.
- ²⁴ Там само, ф. 487, оп. 12, спр. 801, арк. 2–3.
- ²⁵ Держархів Київської області, ф. 782, спр. 508, арк. 65.
- ²⁶ Н. Бердяев. Самопознание.
- ²⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 851, спр. 261, арк. 6.
- ²⁸ Там само, ф. 275, оп. 1, спр. 42, арк. 23; ф. 442, оп. 846, спр. 343, арк. 6–7.
- ²⁹ Там само, ф. 442, оп. 851, спр. 261, арк. 6.
- ³⁰ Там само, арк. 7.
- ³¹ Там само, арк. 7 зв.
- ³² Там само, ф. 442, оп. 846, спр. 343, арк. 7.
- ³³ Там само, арк. 6.
- ³⁴ Там само, ф. 442, оп. 625, спр. 218, арк. 1, 14.
- ³⁵ Там само, ф. 275, оп. 1, спр. 42, арк. 40.
- ³⁶ Там само, ф. 294, оп. 1, спр. 213, арк. 3, 5.
- ³⁷ Там само, арк. 19, 22.
- ³⁸ Там само, ф. 442, оп. 846, спр. 343, арк. 1, 5.
- ³⁹ Там само, арк. 7.
- ⁴⁰ Там само, ф. 442, оп. 851, спр. 261.
- ⁴¹ Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 500, арк. 281.
- ⁴² Там само, ф. 442, оп. 851, спр. 261, арк. 4.
- ⁴³ Там само, ф. 295, оп. 1, спр. 55, арк. 1.
- ⁴⁴ Там само, арк. 1–6.
- ⁴⁵ Там само, арк. 8.
- ⁴⁶ Там само, арк. 3.
- ⁴⁷ Там само, ф. 295, оп. 1, спр. 55, арк. 7–8.
- ⁴⁸ Там само, спр. 54, арк. 4–5.
- ⁴⁹ Там само, ф. 318, оп. 1, спр. 1752, арк. 2, 5.
- ⁵⁰ Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 871, арк. 12.
- ⁵¹ Там само, ф. 318, оп. 1, спр. 1752, арк. 11.
- ⁵² Там само, арк. 31.
- ⁵³ Там само, арк. 25, 26, 31–34, 40.
- ⁵⁴ Там само, арк. 51. Справа надійшла до Московської судової палати 9 листопада 1911 р.
- ⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 486, оп. 3 (1861 р.), спр. 84, арк. 2; оп. 3 (1864 р.), спр. 299, арк. 9.
- ⁵⁶ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1421, арк. 11, 55; спр. 1424.
- ⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 317, оп. 1, спр. 319, арк. 30, 42, 96, 237 зв.–240, 307, 411, 412.

М. В. ЯРЕМЕНКО

**БІОГРАФІЧНІ РЕЄСТРИ ЧЕРНЕЦТВА КИЇВСЬКИХ
ЧОЛОВІЧИХ НЕСТАВРОПІГІЙНИХ МОНАСТИРІВ
70–80-х рр. XVIII ст.: ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛА
ТА ІНФОРМАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ***

Збережені на сьогодні в архівних установах фонди монастирів та Київської духовної консисторії багаті на матеріали XVIII ст. про окремих ченців, що уможлиблює дослідження питань про формування

* Підготовка повідомлення частково уможливлена завдяки фінансовій підтримці КІУСу Альбертського університету (з Меморіального фонду ім. Марусі Оницук та Іванка Харука).

© М. В. Яременко, 2002

складу та становище чернецтва. Проте, аби скласти цілісну картину функціонування того чи іншого монастиря, не вдаючися до припущень і екстраполяцій, слід використовувати відомості про всю братію обителі за певний час.

У дослідженнях з історії чернечого побуту XVIII ст. постійно вказується на занепад духовного, морального життя монастирів¹. Висновки базуються, як правило, на вивченні поодиноких випадків порушення монахами дисципліни. Між тим, дослідник ризикує, використовуючи виключно матеріали про окремі порушення. Подвиги чернечого життя, внутрішнього за своєю суттю, у XVIII ст. документувалися лише подеколи. З іншого боку, незначна кількість приватних архівалій того часу, передусім із середовища “нечиновної” братії, ускладнює дослідження “позитивів” чернечого життя. Натомість матеріали монастирських фондів, а особливо духовної консисторії, однією з головних функцій якої була судова (тобто розгляд і вирішення справ саме про порушення), концентрували протилежну інформацію.

Аналогічне можна сказати і про формування складу чернецтва. Збереглося багато матеріалів про станове походження окремих представників монашого чину, їх інтелектуальний рівень, фізичний стан, вік тощо. Подібна інформація фіксувалася при розгляді справ про переведення іноків з однієї обителі до іншої, рукоположення, вихід із православних, римсько-католицьких та унійних монастирів з наміром жити в київських, допитах монахів, які самовільно залишали обитель чи перебували “під слідством” за інші провини тощо. Таким чином, можна скласти уявлення про формування чернечого чину. Проте це не уможливить створення цілісної картини про той чи інший монастир, з’ясування на загал співвідношення, наприклад, між письменними і неписьменними іноками, тими, хто був здатний до послухань і хто не міг їх виконувати за станом здоров’я і т. п. Перейти від припущень до конкретики допоможуть біографічні дані про всю братію обителі за певний час.

Запровадження у XVIII ст. книг з біографічними відомостями про ченців ініціювалося верховною церковною владою, і, очевидно, виключно з прагматичних міркувань. Із поширенням у Росії освіти, відкриттям нових духовних навчальних закладів, зростанням чисельності армії, розширенням місійної діяльності всередині і за межами імперії “кадрове питання” з викладачами, флотськими і армійськими ієромонахами, членами місій і т. п. вирішувалося найчастіше навіть не на міжєпархіальному рівні, а через Св. Синод (що закріплювалося юридично). Для цього необхідна була інформація про потенційних кандидатів на такі посади.

Ще 21 травня 1722 р., з огляду на те, що “обретающимся в монастырях монахам і монахиням подлинного известия, которому всегда потребно быть, в Святейшем Синоде не обретається”, до монастирів надійшла вказівка надіслати до синодальної канцелярії реєстри про насельників, підписані настоятелями. У цих відомостях мали вказуватися світські та чернечі імена і прізвища чи “прозванія” ченців, станове та географічне походження, вік, роки постригу та перебування в мо-

настирі, місце постригу, “дело послушания”, здатність до “рукоделія”, аби Синод “всех коегождо монастыря обывателей видеть мог”². Можливо, за приклад запровадження реєстрів за такою формою було взято подібну практику в католицьких чи греко-католицьких монастирях³. Зокрема, у “Прибавлении” до Духовного Регламенту (травень 1722 р.) теж вказувалося на необхідність ведення в обителях книг для запису даних про новопострижених (час постригу, ім’я, мирський стан та ін.)⁴. Беручи до уваги, що коло витоків церковної реформи того часу стояв Феофан (Прокопович), досить вірогідно припустити взорування практики західного чернецтва.

Через 10 років (9 вересня 1732 р.) знову побачив світ указ про запровадження в обителях спеціальних прошнурованих книг для запису інформації про всіх ченців, з настоятелями включно (імена і “прозванія” іноків, станове походження, місце і час народження, відомості про батьків, “искуство книжное и прочее”, місце та час постригу і свячень, ким пострижений та висвячений, наявність ставлених грамот). Книги мали заводитися із достатньою кількістю чистих аркушів, скріплюватися монастирською печаткою та підписами настоятеля і старшої братії по аркушах. На їх основі необхідно було скласти три таблиці за формою 1722 р., що підлягали скріпленню монастирською печаткою та підписами настоятеля і старшої братії (один примірник зберігався в монастирі, другий – у архиєрея, третій надсилався до Св. Синоду, додатково скріплюючись архиєрейським підписом)⁵.

Важко встановити, чи велися реєстри та книги в київських обителях після указів 1722 і 1732 років, оскільки в архівах їх не виявлено. Але, виходячи з окремих згадок, можна навести приклади як на підтвердження, так і на заперечення їх запровадження в єпархіях. Збереглися реєстри монахів, складені згідно з указом 1722 р., що надійшли до канцелярії Синоду з Красногорської обителі (за 1726 р.) та з деяких монастирів Переяславської єпархії⁶. У реєстрі документів 1766 р., які знаходилися в замкненій скрині, що стояла в пошкодженій під час пожежі Благовіщенській церкві Видубицького монастиря, записана “Книга зашнурная”, складена в 1733 р. для запису даних про насельників обителі⁷. У старій “Общей архивной описи Киево-Николаевского монастыря составленной в 1901 году” значиться “Книга 1733 г. на записку монашествующей братии монастыря и других лиц проживающих в монастыре”, яка до сьогодні не збереглася⁸. Відомі подібні документи, які писалися в російських обителях на початку 30-х років⁹.

Вірогідно, що положення 1732 р. про запровадження книг якщо й виконувалося, то недовго, враховуючи, що багато указів втрачали чинність уже незабаром після проголошення (зокрема, зі зміною церковно-політичної кон’юнктури). Про це свідчить такий приклад. При складанні довідки про 84-річного ієромонаха Софронія в 1772 р. встановити рік його постригу в мантию, дияконських та ієрейських свячень, переведення в Кирилівську обитель з Петро-Павлівської не вдалося через знищення у 1734 р. усіх монастирських справ внаслідок пожежі¹⁰. Очевидно, якби книги, в яких про ченців такі відомості мали

обов'язково зазначатися, продовжували існувати, то проблем зі з'ясуванням не виникло б.

Автору цих рядків не вдалося виявити жодних біографічних даних про всю без винятку братію хоча б однієї київської обителі аж до початку 70-х років XVIII ст. Однак у Св. Синод щорічно надходили статистичні відомості з єпархій про монахів (про чисельність братії, новопострижених, вибулих і прибулих та довідки про ігуменів і архимандритів). Не виключено, що якісь записи велися, але з власної ініціативи настоятелів чи архиєрея. Зберігся реєстр софійських насельників, складений у 60-х роках¹¹. Проте він не є списком за фіксований час. До книги (непрошнурованої) початково були записані імена ченців, і після кожного імені залишалося місце для пізнішого заповнення даними про інока. Про окремих з них нічого так і не записали, про інших інформація вичерпувалася кількома словами. Подеколи дані доповнювалися різними особами через певний час, у зв'язку зі змінами в житті ченців¹². При заповненні документа чітко не дотримувалися навіть поділу на ієромонахів, ієродияконів та монахів, а наприкінці взагалі перелічувалися сподоблені чернецтва в 50–60-х роках без дотримання хронології (після пострижених у 1758 р. міститься інформація за 1761–1762 рр., потім знову за 1754 р.)¹³.

Таким чином, реєстр софійської братії через відсутність інформації про всіх ченців та характер написання документа не дає змоги всебічно охарактеризувати монахів, показати їх моральний стан тощо. Можливо, подібні записи велися навіть не в кожній київській обителі. Софійська мала найбільше число іноків, її склад змінювався найдинамічніше (через роль своєрідного “трампліна” для церковної кар’єри). Натомість, у Кирилівському, Петро-Павлівському, а тим паче Катерининському монастирях, де чисельність насельників, передусім здатних обійняти вищі церковні посади, викладати, вести місійну діяльність і т. п., була набагато меншою, ніж у Софійському, загальна реєстрація могла не вестися взагалі.

Ще одна спроба запровадити фіксування біографічних відомостей про насельників монастирів лише Київської єпархії була здійснена в 1771 р. Вона обумовлювалася не юридичним актом верховного органу управління православною Церквою імперії, а ініціативою Київського митрополита Гавриїла. Згідно з архиєрейським указом від 9 вересня 1771 р. у всіх монастирях єпархії необхідно було скласти поіменні відомості про ченців із зазначенням про кожного: “нации”, віку, сімейного стану та станового походження до постригу; наявності чи відсутності документів про звільнення від своєї “команди”; причини і часу вступу в обитель; імені настоятеля, яким приймався; указу (чи його відсутності), за яким дозволявся вступ у монастир; часу перебування в обителі до постригу; часу, місця, указу і особи, якою пострижений у рясофорного чи/та мантийного інока; часу, місця, указу і особи, якою був висвячений на ієродиякона чи ієромонаха, наявності або відсутності ставлених грамот; освітнього рівня та ремісничої майстерності; стану здоров'я і причин недуг; якостей та поведінки; послушань, які прохо-

див, і на яких підставах; здатності до подальшого виконання послужань; переведення з обителі; караності та за які провини. Указом передбачалося надсилання зазначених відомостей і надалі наприкінці кожного року¹⁴.

Митрополита Гавриїла спонукала до таких дій необхідність ознайомлення з єпархіальними справами. Після номінації на київську катедру 22 вересня 1770 р. він і на час видання указу ще не зміг потрапити до Києва у зв'язку з епідемією чуми, та управляв єпархією з Гамаліївського монастиря, не маючи доступу до консисторської документації. З іншого боку, існувала, очевидно, потреба у з'ясуванні наслідків епідемії для чернецтва. Вірогідно, архиєрей міг переносити практику з Росії (був Петербурзьким архієпископом), де вже пройшла секуляризаційна реформа і ведення подібних списків могло стати нормою. Нам не відомі приклади того, що біографічні відомості надсилалися до Св. Синоду. Але вони мали "внутрішнє" використання при вирішенні різних єпархіальних справ і за наступного Київського митрополита – Самуїла¹⁵.

Згідно з указом від 9 вересня 1771 р. із монастирів єпархії щорічно протягом грудня–січня надходили біографічні відомості про насельників, які дають яскраві характеристики чернецтва 70-х – початку 80-х років XVIII ст. Нам відомі 11 чистових реєстрів братії київських обителей цього часу: по одному Золотоверхо-Михайлівської (за 1773 р.) та Видубицької (за 1772 р.), сім Кирилівської (за 1772, 1774, 1776, 1777, 1779, 1780, 1781 рр.) та дві Петро-Павлівської (за 1771 і 1772 рр.).

Усі реєстри подають інформацію відповідно до положень архиєрейського указу, проте з різним ступенем конкретизації. Наприклад, у відомостях Кирилівської обителі зазначається лише, якої "нації" інок, а Золотоверхо-Михайлівської – уточнюються навіть населені пункти, з яких походили монахи¹⁶. Очевидно, відразу після отримання розпорядження у монастирях не мали чітких інструкцій про те, наскільки конкретно слід писати реєстри. У чернетці одного з найраніших відомих нам документів – Видубицького монастиря від 7 вересня 1772 р. – про окремих іноків спочатку навіть уточнювався час їх проживання з батьками¹⁷.

При складанні реєстрів використовувалися документи монастирських архівів про ченців (ставлені грамоти, свідоцтва тощо), розповіді самих монахів¹⁸. Надалі дослівно переписувалися реєстри за попередні роки, додавалася лише нова інформація. У видубицькій чернетці 1772 р. на полях проти імен деяких іноків у наступні роки зазначено, що дані про них подавати не потрібно через відсутність з різних причин у обителі¹⁹. Відомості, як правило, скріплювалися підписом настоятеля, хоча й не писалися ним самим. Видубицький реєстр за 1772 р. скріплював не ігумен, а намісник. Лише петропавлівський ігумен власноручно заповнив у відомостях за 1772 р. графу про якості ченців, що пояснюється, очевидно, малою чисельністю братії і обізнаністю настоятеля з поведінкою кожного. Його характеристики, до речі, інколи дещо суперечать тим, які вносив записувач усіх даних. Так, про намісника ієромонаха Варлаама зазначається, що він здатний надалі виконувати економічні та церковні послухання. А рукою ігумена написано лише про часткову здатність до цього через специфічні риси характеру

та поведінку²⁰. У цій відомості досить часто зустрічаються суперечності між ігуменськими характеристиками і тими, які давав укладач усього документа. В таких випадках, очевидно, на більшу увагу заслуговують нотатки настоятеля, обов'язком якого було слідкувати за всією братією і готувати реєстри, нічого не приховуючи. З іншого боку, важко запідозрити архимандритів та ігуменів 70-х років XVIII ст., для яких настоятельство було своєрідною винагородою за виконання якихось послушань чи ще однією сходинкою в церковній кар'єрі, і які не були інтегровані з рештою братії в одну тісно пов'язану спільноту, у приховуванні негативної інформації про насельників. Крім того, повідомлення про порушення підкріплювалися, як правило, фактами.

Зазначимо, що біографічні відомості про монахів, які склалися згідно з указом 1771 р., майже не використовувалися в історичних дослідженнях²¹. З огляду на це, вони становлять цінне джерело для вивчення становища чернецтва монастирів єпархії, в тому числі київських, за період до секуляризаційної реформи.

Після секуляризаційної реформи складання біографічних реєстрів про іноків у вигляді послужних, формулярних списків проводилося регулярно. Але ще на час її проведення у 1786 р., очевидно, для полегшення впровадження положень, готувалися біографічні дані про насельників обителей згідно з указами консисторії. Вони були менш об'ємними, ніж складені згідно з указом 1771 р., – відносно монахів зазначалися лише їхнє географічне, станове походження, освітній рівень, вік, час постригу, інколи про виконувани послушання та якості. У подібних реєстрах, враховуючи, що вони писалися відразу після введення штатів, теж міститься інформація про чернецтво досекуляризаційної доби.

Нам відомі лише дві такі відомості 1786 р. – Братського та Катерининського монастирів²². Інформація про якості представників братського чернецтва різко контрастує з аналогічними даними 70-х років – приклади негативної поведінки відсутні. Це досить підозріло, беручи до уваги, що навіть на початку 80-х років чимало ченців, зокрема, Кирилівської обителі, характеризувалися зовсім по іншому. Можливо, після проголошення указу про секуляризацію і під загрозою перетворення монастиря на госпіталь подавалася така інформація, що мала б показати обитель у вигідному світлі і запобігти її ліквідації. Тому використовувати дані про якості монахів, зазначені в цій відомості, досить ризиковано.

Заслужує на з'ясування питання поганої збереженості біографічних реєстрів київського чернецтва. Вони могли бути втрачені ще у XVIII ст., зокрема внаслідок пожеж. Так, у 1734 р. в Кирилівській обителі у вогні загинули всі документи²³. В 1753–1754 рр. у церкві того самого монастиря згоріли іконостас та скрині із справами, що були поблизу²⁴. У 1760 р. постраждали від пожежі видубицькі церква і трапезна (документація, як це видно з вищенаведеного прикладу, часто зберігалася саме в церковних приміщеннях)²⁵.

Матеріали монастирських фондів зникали та нищилися і в наступні століття. Прикладом цього можуть слугувати документи на володіння маєтностями, яких залишилося на сьогодні чи не найбільше і

які мали дбайливо зберігатися з огляду на їх важливе значення у зв'язку з постійними судовими справами за ґрунти у XVIII ст. У 1790 р. з Київської казенної палати було передано на зберігання до Київської міської думи 14 опечатаних скринь з королівськими привілеями, гетьманськими грамотами та іншими документами на володіння монастирів Київської губернії²⁶. 1808 р. матеріали відправили до створеної в Києві Комісії для управління міськими прибутками. Але їх було вже не 14, а лише 9 (!) скринь²⁷. Проте найбільше монастирські фонди постраждали, очевидно, за радянської влади, особливо тих обителів, які повністю руйнувалися.

Архівалії Київської духовної консисторії теж нищилися ще у XVIII ст. До 1768 р. консисторський архів не впорядковувався. Документи склалися без систематизації на хорах великої Софійської церкви в одну купу. Частина з них повністю загинула від води, яка затікала у приміщення, інші були частково пошкоджені²⁸.

Консисторський фонд зазнавав втрат і в XX ст. Станом на 1906 р., зокрема, архів Київської духовної консисторії нараховував 195 610 справ починаючи з 1731 р.²⁹, на 1958 р. у ЦДІАК України – 203 035 справ за 1700–1919 рр.³⁰, а на сьогодні в архіві зберігаються лише 160 048 справ. Значна частина тих, що вибули, датується XVIII ст. Крім того, вірогідно, що не всі консисторські документи зберігаються в архівних установах. Так, у 2000 р. до ЦДІАК України з Національного заповідника “Софія Київська” було передано випадково виявлений розсип консисторських справ вагою 48 кг³¹.

Враховуючи вищезазначене, можна припустити, що певна частина біографічних відомостей про ченців київських обителів XVIII ст. на сьогодні взагалі не збереглася.

Спробуємо показати стан насельників київських чоловічих неставропігійних монастирів, відомості про яких збереглися, виразивши його у цифрах. Оскільки по всіх чотирьох обителях біографічних даних за один і той самий рік не виявлено, для ілюстрації оберемо найбільш наближені хронологічні реєстри: Видубицького, Кирилівського, Петро-Павлівського монастирів за 1772 р. і Золотоверхо-Михайлівського монастиря за 1773 р.

Таблиця № 1

Відомості про чернецтво³²

Чисельність братії київських монастирів

Монастирі	Ієромонахи	Ієродиякони	Монахи	Разом
Золотоверхо-Михайлівський	21	7	15	43
Видубицький	13	6	11	30
Кирилівський	6	6	7	19
Петро-Павлівський	6	2	3	11
Разом	46	21	36	103

Таблиця № 2

Вікові характеристики ченців

Вік	До 30 років	30–40 років	41–50 років	51–60 років	61–70 років	Після 70-ти років
Золотоверхо-Михайлівський	2	19	11	4	4	3
Видубицький ³³	2	11	10	3	2	1
Кирилівський	–	5	5	8	–	1
Петро-Павлівський	1	1	4	1	1	3
Разом	5	36	30	16	7	8

Таблиця № 3

Походження монахів

Походження Монастирі	“Малоросий- ской нации”	“Полской нации”	Інше
Золотоверхо-Михайлівський	28	13	1 зі Слобожанщини, 1 із Волощини
Видубицький	12	15	1 зі Слобожанщини, 1 з “великоросийского го- рода” Курська, 1 “швецкой нации”
Кирилівський	12	6	1 з Новоросійської губернії
Петро-Павлівський	6	3 ³⁴	1 зі Слобожанщини, 1 “сербской нации”
Разом	58	37	8

До “малоросийской нации” зараховували тих, хто походив з української території, яка входила до складу Російської імперії, за винятком Слобожанщини і Південної України. Термін “полска нация” вживався, як правило, щодо уродженців Правобережної України, хоч інколи – й до тих, хто походив з білоруських земель. Наприклад, видубицький монах Варнава Аркадієв був “уроженцем нации полской” з міста Пінська³⁵. Належність до “полской” чи “малоросийской” націй відображає в основному українську етнічну належність ченців, хоча (як показано в таблиці стосовно євреїв-вихрестів) вказує передусім на географічне походження.

Таблиця № 4

Станова належність монахів до постригу

Монастирі \ Станове походження	Із шляхти	З козаків	Із священно-та церковно-служителів	Із міщан	Із посполитих	Інше
Золотоверхо-Михайлівський	1	4	11	10	16	1 “отца неурядового”
Видубицький	–	1	6	6	15	1 син пастора, 1 з однодворців
Кирилівський	1	–	–	2	13	3 з купців
Петро-Павлівський	–	1	1	1	5	3 ³⁶
Разом	2	6	18	19	49	9

Таблиця № 5

Сімейний стан до вступу в монастир

Монастирі	Сімейний стан	
	Із неодружених	Із удівців
Золотоверхо-Михайлівський	35	8
Видубицький ³⁷	28	2
Кирилівський	17	2
Петро-Павлівський	8	3
Разом	88	15

Таблиця № 6

Освітній рівень та реміснича майстерність ченців

Монастирі \ Навченість	“Латинских школ”	“Руской грамоти”	“Мало руской грамоти”	Лише ремесла	Нічому не навчений	Інше
Золотоверхо-Михайлівський	10 ³⁸	21	3	2	1	6 ³⁹
Видубицький	8 ⁴⁰	14	1	3	–	4 ⁴¹
Кирилівський	1 по риторичу	10	–	1	4	3 ⁴²
Петро-Павлівський	5 ⁴³	5	–	–	1	–
Разом	24	50	4	6	6	13

Таблиця № 7

Освітній рівень братії Золотоверхо-Михайлівського монастиря

Навченість С т у п і н ь священства	“Латин- ских школ”	“Руской грамоти”	“Мало руской грамоти”	Лише ремесла	Нічому не навчений	Інше	Разом
Ієромонахи	9	11	–	–	–	1 ⁴⁴	21
Ієродиякони	1	5	–	–	–	1 ⁴⁵	7
Монахи	–	5	3	2	1	4 ⁴⁶	15

“Латинских школ” майбутні інокі навчалися переважно в Київській академії, хоча мали місце випадки студіювання в інших закладах. Наприклад, видубицький ієромонах Нектарій Яновський навчався у Переяславській семінарії⁴⁷. Рідко зустрічаються вихідці з території Речі Посполитої, які прослухали там курси у вищих навчальних закладах⁴⁸. У відомостях майже завжди обумовлюється, “по яку школу” вчилися ченці. Таке означення, очевидно, показує, що вони її закінчили. Зокрема, у даних про братських настоятелів, які були професорами богослов'я, зазначається про їхнє навчання “по богословію”⁴⁹. При цьому рівень освіченості випускників різних “шкіл” різнився і залежав від рівня знань чи навичок, який вони давали. Крім того, і набуті знання могли забуватися в монастирі без затребування або ще під час студій недостатньо засвоюватися. Так, про кирилівського ієромонаха Досифея, який навчався “по богословію”, у характеристиці якостей написано: “в чтении и пении посредствен, пишет хорошо”⁵⁰.

Можна твердити, що Софійський монастир за числом освічених ченців (хоча узагальнюючих відомостей про них і не збереглося) передував не лише серед київських обителів, а й у всій єпархії. Цікаво, що випускників Київської академії, передусім тих, хто закінчив повний курс наук, простудіювавши і богослов'я, серед братії київських обителів було небагато. В Академії з 1761 по 1769 рр. щорічно навчалася більше 1 тис. осіб. У зв'язку з епідемією чуми їх число значно скоротилося (985 чоловік у 1770 р., 487 – у 1772 р., 684 – у 1773 р.)⁵¹. Проте масово випускники, навіть беручи до уваги відсутність даних по всіх монастирях, у чернецтво не постригалися. Пояснюється це зменшенням у 60-х рр. XVIII ст. можливості зробити духовну кар'єру та секуляризаційними тенденціями в освіті. Зокрема, згідно з указом від 17 лютого 1765 р. обмежувалося переведення ченців з “малоросійських” монастирів у “великоросійські”⁵². Так само важко було стати настоятелем через появу “вакансових” ігуменів та архимандритів після секуляризаційної реформи у Росії, яких призначали на вільні настоятельські місця. З іншого боку, викладачі семінарій тепер не мали приймати монаший чин, як практикувалося в першій половині XVIII ст.⁵³ Для прикладу, у другій половині XVIII ст. більшість учителів Воро-

незької та Костромської семінарії, у тому числі й викликаних з Києва, були світськими особами (крім ректорів і префектів). Одночасно зменшувалася чисельність киян серед викладацького складу російських духовних навчальних закладів, що було пов'язане з наявністю підготовлених до викладання вчителів-росіян⁵⁴.

Термін “обучен русской грамоте”, судячи з джерел, у кращому разі передбачав уміння писати й читати, у гіршому – лише читати певний набір книг (богослужбових). Це підтверджують також палеографічні спостереження. Деякі власноручні підписи ченців, про яких зазначається, що вони “обучены русской грамоте”, дуже нагадують стиль письма дітей, які тільки опановують це мистецтво (занадто великі у порівнянні з іншим текстом букви, що “виводяться”, “тремтяча рука”)⁵⁵. У відомості про ченців Кирилівського монастиря за 1774 р. ієродиякон Юліан, який був навчений лише “русской грамоти”, характеризується як такий, що “поет и читает посредственно, писать вовсе не может”⁵⁶. Найчастіше для іноків з подібним освітнім рівнем застосовується характеристика: “читает и пишет посредственно”.

Найбільше неписьменних монахів походило з козаків. Це твердження не стосується вихідців із козацького стану, особливо старшини, які навчалися не лише в Київській академії, а й у західноєвропейських університетах⁵⁷, а також тих, що йшли в монастирі із священнослужителів-удівців. Ідеться про тих козаків, які постригалися після військової служби.

Таблиця № 8

Фізичний стан монахів

Монастирі \ Фізичний стан	Здорові	Хворі	Не зазначено
Золотоверхо-Михайлівський	25	17	1
Видубицький	20	9	1
Кирилівський	10	9	–
Петро-Павлівський	6	5	–
Разом	61	40	2

До рубрики “хворі” віднесені ченці, які мали постійні недуги; часто хворіли; слабосилі, зокрема через старість; мали фізичні “увечья” (хворі ноги, сліпі на одне око, травмовані на все життя і т. д.), тобто всі ті, яким фізичний стан міг перешкоджати виконувати послушання.

Таблиця № 9

Схильність ченців до вживання спиртного

Монастирі \ Вживання алкоголю	“Трезвен”	“Мало-склонен”	Напивається	Часто пиячить	Не зазначається
Золотоверхо-Михайлівський	15	2	4	–	22
Видубицький	–	5	10	–	15
Кирилівський	2	6	5	1	5
Петро-Павлівський	–	2	2	1	6
Разом	17	15	21	2	48

Схильність монахів до вживання різних видів спиртного (сивухи, “гарячого вина” тощо), щодо якого в документах міститься найрізноманітніша інформація (“к напилости мало склонен”, “пить може” “пьянствует по вся дни”, “к питию... охоч”, напивався кілька разів у компаніях, “к напилости запоем склонен” і т. п.), систематизовано по найзагальніших рубриках. До того ж, схильність до вживання спиртного не завжди адекватно показує ченця як цілком “негативного”. Золотоверхомихайлівський ієромонах Іпатій Якимович, який був “к напилости запоем склонен”, характеризувався, між тим, смирним, старанним “к церкви и послушаниям”. Натомість ієромонах тієї самої обителі Далмат Скотинський, про якого зазначалося, що він “трезвен”, характеризувався як недбалий до послушань⁵⁸.

Звичка до вживання спиртного певною мірою стимулювалася, очевидно, харчовим раціоном насельників монастирів. Є вказівки на щоденне отримання братією до трапези горілки⁵⁹, мали місце скарги насельників на своїх настоятелів за позбавлення або зменшення видачі порції алкоголю до столу⁶⁰.

Пояснити схильність до спиртного може походження ченців. Зрозуміло, що виходець з якогось стану ніс на собі певні характерні риси поведінки, ставлення до тих чи інших речей і т. п., властиві цьому стану, вироблені схожістю життя, діяльності. Постригаючись у зрілому віці, чоловік ішов у монастир із сформованими уявленнями про “світ”, які залежали не лише від індивідуальних властивостей, а й вже були прищеплені оточенням. Очевидно, це стосується також культури харчування. На жаль, через брак спеціальних досліджень системи споживання їжі різними верствами людності України XVIII ст. важко прослідкувати їхній “внесок” у чернечий раціон.

Досліджено, що алкоголь був неодмінним складником харчування військових – гетьманських найманців. Спиртне вживалося ними навіть всупереч релігійним заборонам під час постів. Екстремальний спосіб життя військових “...виробляв і звичку до неперебірливого харчування,

а надто – регулярного вживання алкоголю – такої собі “анестезії” Середньовіччя”⁶¹.

Більше можна сказати про вживання алкоголю священнослужителями, які після овдовіння склали обіти. Боротьба із схильністю до спиртного в середовищі білого духовенства велася у досліджуваний час кожним Київським архиєреєм. В указі архиєпископа Варлаама (Ванатовича) від 20 січня 1724 р. наказувалося, аби його представники “...не пили б по кабаках й по корчмах, не шумели б ходя по улицях п'янии...”⁶². Його наступник Рафаїл (Заборовський) неодноразово звертав увагу на пияцтво духовенства. В одному з указів, від 27 січня 1732 р., він згадує, що священники “одною чаркою не довольствуются, но напиваются до помраченья ума и так, что падают на том же месте и засыпают”⁶³. Зусилля цих двох владик не увінчалися успіхом, бо вже наступний митрополит, Тимофій (Шербацький), знову зіштовхнувся із проблемою пияцтва білого духовенства⁶⁴. Йому теж не вдалося її вирішити і естафета боротьби перейшла до Арсенія (Могилянського), перебування на кафедрі якого позначене рядом розпоряджень проти пияцтва священнослужителів⁶⁵.

Таким чином, приходячи в монастирі колишні вояки та біле духовенство могли привносити сюди звичну їм практику вживання алкоголю. Підтвердженням цього слугують характеристики послушників, які сподівалися постригу. На 1772 р. у Кирилівському монастирі чекав на чернецтво 71-річний священник-удівець, який характеризувався як такий, що “к напилости временно отчасти бывает склонен”⁶⁶.

Очевидно, що не слід вимагати від людини XVIII ст. тверезості в сучасному розумінні. Коли вказується на вживання спиртного, то, мабуть, йдеться лише про “перебір”, який призводив до втрати контролю над діями та вчинками. Це підтверджують вже згадувані факти нормального у розумінні того часу вживання алкоголю в монастирях під час трапези. В цитованому вище указі Київського архиєрея Рафаїла білому духовенству теж не вимагається абсолютної відмови від спиртного, а говориться про те, як слід “правильно” його вживати: “если же случится кому пить, то нужно так пить, чтобы это питье было во славу Божию”, аби люди на вулицях не бачили священників п'яними, не зустрічали їх у корчмах і щоб випивання не стало причиною пропуску богослужень⁶⁷.

Зловживання спиртным, як вже зазначалося, не є однозначно негативною характеристикою духовного стану ченця. Деколи воно, навпаки, могло стати “стимулом” до глибоких внутрішніх переживань та покаяння. Показовим може бути приклад, щоправда – не з досліджуваного, але близького часу, ієромонаха Іриней Фальковського (пострижений 1786 р.). Іриней мав пристрасть до алкоголю, проте його щоденні особисті записи 1787 р. свідчать про глибоке розкаяння, смирення, благання до Бога про зцілення душі⁶⁸.

Таблиця № 10

Здатність монахів до виконання послушань

Послушання Монастирі	До церковних і економічних	До окремих	Нездатні до жодних	Не зазначається
Золотоверхо- Михайлівський	21	16	2	4
Видубицький	12	14	4	–
Кирилівський	2	14	3	–
Петро-Павлівський	–	9	2	–
Разом	35	53	11	4

Дуже часто, хоча й не завжди, у відомостях зазначається потенційна можливість до виконання послушань, тобто навіть про ченців з негативними якостями (постійне пияцтво, порушення дисципліни) пишеться, що вони здатні до церковних та економічних послушань. Очевидно, тут ідеться про фізичну, освітню спроможність. Досить часто, за браком достойних, важливі послушання “за нужду” виконували саме такі монахи.

До рубрики “До окремих” віднесено тих іноків, які через низький рівень освіченості, фізичний стан, поведінку були здатні виконувати лише одне або кілька (наприклад, тільки “економічні”) послушань. Зокрема, золотоверхомихайлівський ієродиякон Юліан Подличенко через впертість та непослух міг нести лише ті послушання, “к котрым сам поохотится”⁶⁹.

Таблиця № 11

Караність ченців

Караність Монастирі	Не каралися	Каралися	“Оправдалися”	Не зазначається
Золотоверхо- Михайлівський	30	11	–	2
Видубицький	11	19	–	–
Кирилівський	–	7	1	11
Петро-Павлівський	–	10	1	–
Разом	41	47	2	13

Таблиця № 12

Порушення, за які карали видубицьких монахів

Порушення \ Ступінь священства	Ієромонахи	Ієродиякони	Монахи
Непослух і невиконання послушань	1	–	–
Марнування монастирського добра	–	–	1
Бійки	1	–	–
Сварки	–	1	–
Пияцтво	–	1	7
Пияцтво, поєднане з іншими порушеннями	2	3	1
Державні злочини	1 ⁷⁰	–	–

Становище чернецтва добре ілюструє караність монахів за різні порушення. Як показано на прикладі Видубицької обителі, найчастіше ченців карали за схильність до вживання спиртного. Нерідко у відомостях зазначається, що зловживання спиртним ставало причиною порушень – бійок, самовільного залишення монастирів, навіть святотатства.

Таблиці ілюструють становище чернецтва на загал по окремих параметрах, але кожен монах поєднував різні риси характеру, поведінки. Не обов'язково, наприклад, тверезість чи відсутність хвороб поєднувалися із задовільним виконанням послушань. Для повнішої характеристики становища іноків наведемо визначення “качеств” усієї петропавлівської братії (1772 р.):

– *ієромонах Варлаам, намісник* – до письмових справ і до господарства “понесколку” здатен, “но понеже любочестив и правду с неправдою мишать может и на сторону вискочить ищет, за тим для киево-петропавловского монастира трудится и старатся нехощет, и хотя теперича свой нисколку и поисправил нрав, а однак еше невовсим”;

– *ієромонах Пахомій, духівник* – життя “нехудого”, але “отчасти сребрелюбив и ворчлив”, придатний до церковного співу, хоча через старість і не може, тому більше сидить у церкві, ніж стоїть, а “для прибили и далеко поити может”. Зазначається про його “немирне з братією бывале обращение”;

– *ієромонах Авраам, скарбник* – “хотя по природе своей к раздорам и прицепкам склонен и гордостию чрезмерною надмен, почему ни в чем уповиноватся не хощет, однако ж теперича несколько потихше жить начал”;

– *ієромонах Павло, еклезіарх* – “аще и старателен и весьма много трудится для церкви Божіей, однак не меньше и для своей привати, и хотя нравов благосклонних, однак понесколку хитрих и обманчивих, в протчем ко всему годится”;

– *ієромонах Гедеон, шафар* – “простодушен и мало что знающий, почему к пеню церковному и к послушаниям не совсем годится. Однако в напилости многошумен, может и в церкви не бывать”;

– *ієромонах Анатолій, крилошанин* – “нравов простых запорозких и когда случится напиться (хотя и редко сіе бывает) к шуму и драки склонних; однак в трезвости смирен и безподозрителен. К высоким послушаниям невесма годится, однак к церковному пеню способен”;

– *ієродиякон Геронтій, крилошанин* – “хотя к священнослужению и пеню церковному годится, однак понесколко ленив и к пянству склонен”;

– *ієродиякон Афанасій, городничий* – “очень проворен кого нибудь ухитрить и обманут может и во всяком случаи извинит себе, хотя и неправедно. Ко всему охоч и к пінію церковному по нісколко способен”;

– *монах Євсевій, полатний* – “простота смежно с хитростью смешанная, кроме черной работы никуда не годится, сивуху пить может”;

– *монах Серафіон, без послушання* – “к послушаниям никаким не годится за слабост ног, кромі хліб напрасно исти, по улицам бродит и по шинкам и по вся почти дни пянствовать в чем опастност, дабы когда нечаянною неумре смертію, ибо хотя и всегда от мене увещеваем за сія бывает, однак никакова досель в нем не предвидится исправлений”;

– *монах Йосаф, крилошанин і полатний* – “жития честнаго и безподозрителного, к церкви Божіей прилежен и к послушаниям отчасти годится”, але, оскільки ще не призначений до числа петропавлівської братії, “в сомнении остается”⁷¹.

Як бачимо, навіть ченці, які мали відношення до управління й повинні були навчати чеснотам монашого життя (намісник, духівник), не були й самі зразком поведінки, що, в свою чергу, певною мірою спричиняло порушення в обителях чернечої дисципліни.

Незначна кількість виявлених біографічних реєстрів не дає змоги простежити динаміку зміни становища чернецтва з 1771 р. до секуляризаційної реформи. Виняток становлять лише відомості про населеників Кирилівської обителі. Із 1772 по 1781 рр. склад монастиря змінився майже на 50 %: лише 10 іноків, які значилися в 1772 р., присутні й у реєстрі 1781 р. У останньому фігурують ті самі 3 ієромонахи, 2 ієродиякони, 4 монахи, що і в 1772 р. Один ієродиякон у 1781 р. значиться вже як ієромонах. “Якісні зміни” іноків наведені в таблиці.

Таблиця № 13

Динаміка зміни становища чернецтва Кирилівського монастиря з 1772 по 1781 рр.⁷²

Характеристики \ Роки	1772 р.	1781 р.
Чисельність братії	19	19
“малороссийской нации”	12	14
“полской нации”	6	3
інше	1	2 (1 “волоской нации”, 1 з Новоросійської губернії)

Роки	1772 р.	1781 р.
Характеристики		
із шляхти	1	–
із козаків	–	4
із священно- та церковнослужителів	–	1
із міщан	2	1
із посполитих	13	13
інше	3 із купців	–
із неодружених	17	17
із удівців	2	2
“латинских школ”	1 “по риторичу”	2 ⁷³
“русской грамоти”	10	8
“мало русской грамоти”	–	3
лише ремесла	1	1
нічому не навчений	4	3
інше	3	2 ⁷⁴
“трезвен”	2	7
“мало склонен”	6	5
“охоч” напиватися	5	1
часто пиячить	1	1
не зазначається	5	5
здорові	10	10
хворі	9	8
не зазначається	–	1
здатні до церковних і економічних послушань	2	1; про 6-х зазначається: здатні до “монастирських послушань”
до окремих	14	7
не здатні до жодних	3	–
не зазначається	–	5
каралися	7	1
виправдалися	1	–
не зазначається	11	18

Зазначимо, що відомості свідчать про погіршення поведінки окремих ченців. Зокрема, про петропавлівського монаха Євсевія в 1772 р. пишеться: “сивуху пить может”, про що не йшлося в його характеристиці 1771 р. Схильність до вживання спиртного з’явилася у кирилівських ченців Ісихія (про що йдеться в реєстрі за 1776 р. і немає згадки у відомості за 1772 р.) та Митрофана (після постригу в мантийного ченця – Матвея – 1781 р., у порівнянні з 1776 р.)⁷⁵. Зустрічаються, проте, приклади зміни в поведінці на краще. Так, станом на 1772 р. кирилівський ієромонах Касіан був схильний до “напилости” і “здорен”. Натомість, у відомостях за 1774 р. ця характеристика відсутня⁷⁶.

Біографічні реєстри чернецтва київських монастирів подають досить яскраві характеристики стану населенників обителів у другій половині XVIII ст. В окремих з них майже половина братії була схильною до вживання спиртних напоїв, каралася за різні провини. З іншого боку, мають місце приклади дотримання монашої дисципліни, добрі характеристики окремих ченців (щоправда, їх у монастирях було менше).

“Інформаційна спроможність” відомостей не вичерпується наведеними у таблицях даними. Аналіз може бути продовжений при з’ясуванні інших питань, зокрема, при дослідженні зайнятості братії послушаннями, розгляді механізму прийняття до монастирів, принципів висвячення тощо. Однак за зовнішньою констатацією окремих фактів важко проникнути у внутрішнє, духовне життя монахів. Реєстри майже не містять інформації для встановлення причин покликання у монастирі. Незважаючи на це, вони є чи не найповнішим джерелом для вивчення становища чернецтва, передусім “рядового”, другої половини XVIII ст.

¹ Див., наприклад: Києво-Выдубицкий Михайловский монастырь // Киевские епархиальные ведомости. – 1871. – № 10 (16-го мая). – Отдел II. – С. 235–236; *Ипачинский Н., свящ.* Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770 г.). – К., 1907. – С. 266–284 та ін.

² Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), ф. 796, оп. 2, д. 616, л. 1–2; Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. VIII (1728–1732). – С. 916. – № 6176.

³ Біографічні відомості, які велися у римсько-католицьких монастирях, використовуються істориками. Так, польська дослідниця Малгожата Борковська у праці про повсякденне життя польських жіночих монастирів XVII–XVIII ст. використала, зокрема, “*Życiorysy zakonnic staniąteckich*”, “*Sprawy personalne zakonnic, w. XVII–XVIII*”, “*Krótkie żywoty sióstr z XVIII w.*” і т. п. з різних архівів сестер бенедиктинок, візиток та ін. (*Borkowska M. O.S.B. Życie codzienne Polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku.* – Warszawa, 1996. – S. 338–341). Від XVIII ст. збереглися списки ченців василіанського чину з короткими біографічними даними (Архів Санкт-Петербурзького Інститута російської історії (далі – Архів СПбІРИ), кол. 52, д. 308). В першій половині XVIII ст. василіани створили навіть новий тип поменника, який містив різні за об’єктом життєписи померлих, у тому числі і ченців. Велися також окремі каталоги померлих (Ніколаєв М. Палата книгописная. Рукапісная книга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях. – Мінск, 1993. – С. 80–83, 87.

⁴ ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. VI (1720–1722). – С. 714. – № 4022.

⁵ Там же. – Т. VIII (1728–1732). – С. 918–919. – № 6176.

⁶ РГИА, ф. 796, оп. 2, д. 616, л. 18–20, 22, 24 об.–25.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1024, спр. 1552, арк. 8.

⁸ Там само, ф. 131, оп. 31, арк. 1 зв.

⁹ Шевченко Е. Э. Описи Нило-Сорского скита XVIII в. (К вопросу о книжном собрании) // Русь и южные славяне. Сборник статей к 100-летию со дня рождения В. А. Мошина (1894–1897). – СПб., 1998. – С. 404–406.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1024, спр. 2118, арк. 1.

¹¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 232, спр. 412. Виписки рукою М. І. Петрова із цієї справи див.: там само, ф. 225, спр. 843, арк. 1–3.

¹² Там само, ф. 232, спр. 412, арк. 10 зв., 13–13 зв., 29 та ін.

¹³ Там само, арк. 52 зв.–56.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 130, оп. 1, спр. 374 а, арк. 1–1 зв.; ф. 131, оп. 30, спр. 350, арк. 6–7.

¹⁵ Див., наприклад: там само, ф. 127, оп. 1024, спр. 2741, арк. 49–49 зв.

¹⁶ Порівняти, наприклад: там само, ф. 127, оп. 1024, спр. 2400 та ф. 169, оп. 6, спр. 4.

¹⁷ Там само, ф. 130, оп. 1, спр. 374 а, арк. 30–30 зв. та 51, 35 та 61 зв. та ін.

¹⁸ Див., наприклад: там само, ф. 127, оп. 1024, спр. 2118, арк. 1; оп. 169, спр. 88, арк. 1 зв. та ін.

¹⁹ Там само, ф. 130, оп. 1, спр. 374 а, арк. 22, 37.

²⁰ Там само, ф. 127, оп. 1020, спр. 4310, арк. 222.

²¹ Очевидно, саме на ці відомості покликався Ф. Рождественський для ілюстрації низького освітнього та морального рівня ченців закордонних монастирів Київської єпархії у порівнянні з тими, які знаходилися в Російській імперії. При цьому використовувалися узагальнюючі дані лише по закордонних обителях: *Рождественский Ф.* Самуил Миславский, митрополит Киевский // Труды Киевской духовной академии. – 1877. – Т. II. – № 5 (май). – С. 328.

²² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1024, спр. 2905, 2906.

²³ Там само, спр. 2118, арк. 1.

²⁴ Там само, оп. 156, спр. 66, арк. 3 зв.

²⁵ Там само, оп. 1020, спр. 3221, арк. 1.

²⁶ Архив СПбИРИ, кол. 68, оп. 1, д. 15, л. 1–1 об.; д. 16, л. 1.

²⁷ Там же, д. 17, л. 1–1 об.

²⁸ *Крыжановский Е.* Киевская духовная консистория в XVIII веке // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 15 (1-го августа). – Отдел II. – С. 521–522.

²⁹ *Здравомыслов К. Я.* Архив и библиотека Святейшего Синода и консисторские архивы. – СПб., 1906. – С. 48.

³⁰ Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. – К., 1958. – С. 233.

³¹ Книга надходжень документів ЦДІАК України (1976–...). – Арк. 47 зв.–48. – № 1.

³² Дані для складання таблиць взято: по Золотоверхо-Михайлівському монастирю – ЦДІАК України, ф. 169, оп. 6, спр. 4, арк. 1–20; по Видубицькому монастирю – там само, ф. 127, оп. 1020, спр. 4232, арк. 1–58; по Кирилівському – там само, оп. 1024, спр. 2118, арк. 1–10; по Петро-Павлівському – там само, оп. 1020, спр. 4310, арк. 220–244.

³³ Вік одного ієромонаха не вказаний.

³⁴ Двоє з цих трьох були вихрестами з євреїв.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 4232, арк. 42.

³⁶ 1 син арендарський, 1 із купців, про 1 вихреста не зазначено.

³⁷ Сімейний стан трьох не зазначено. Але вони, судячи з їхніх біографій, були до постригу неодруженими.

³⁸ 1 “по богословію”, 2 “по філософію”, 5 “по риторіку”, 1 “по піітику” та 1 “по поетику”.

³⁹ 1 “русской” і “молдавской грамоти” та ремесла, 3 “русской грамоти” і ремесла, 2 “мало русской грамоти” і ремесла.

⁴⁰ 1 “по богословію”, 3 “по філософію”, 2 “по риторіку”, по одному “по граматику та піітику”.

⁴¹ 2 “русской грамоти” і ремеслу, 1 – “мало русской грамоти” і ремеслу, про одного не зазначено нічого.

- ⁴² 2 “мало русской грамоти” і ремесла, 1 “русской грамоти” і трохи ремесла.
- ⁴³ 1 “по богословию”, про 3-х зазначається лише, що “обучени латинских школ”, про 1-го – навчений “русской грамоти” і мало латинської мови.
- ⁴⁴ 3 “латинських школ” 1 навчався “по богословию”, 2 “по філософію”, 4 “по риторику”, 1 “по пітику” і 1 “по риторику”; “інше” – 1 був навчений “русской”, “молдавской грамоти” та сніцарському ремеслу.
- ⁴⁵ 3 “латинських школ” 1 навчався “по риторику”; “інше” – 1 був навчений “русской грамоти” та ремеслу.
- ⁴⁶ 2 були навчені “русской грамоти” та ремеслу, 2 інші – “мало русской грамоти” та ремеслу.
- ⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 4232, арк. 7–7 зв.
- ⁴⁸ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 61606–61738 (61662), арк. 150–150 зв.
- ⁴⁹ Див., наприклад, про братського архимандрита Касіана: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1043, спр. 17, арк. 13 зв.–14.
- ⁵⁰ Там само, спр. 27, арк. 25 зв.
- ⁵¹ Там само, оп. 1020, спр. 5015, арк. 37.
- ⁵² ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XVII (1765–1766). – С. 49. – № 12332.
- ⁵³ Там же. – Т. XVIII (1767–1769). – С. 383. – № 13006.
- ⁵⁴ *Никольский П.* История Воронежской духовной семинарии. – Воронеж, 1898. – Ч. I. – С. 125–137; *Андроников Н.* Исторические записки о Костромской духовной семинарии и Костромской губернской гимназии. – Кострома, 1874. – С. 15; 150-летие Костромской духовной семинарии (1747–1897). – II. Семинария в прошлом и в начале нынешнего столетий (до 1814 г.) (Очерк, составленный к 150-летию и читанный на акте 25 сентября 1897 г.) // Костромские епархиальные ведомости. – 1897 (год XI). – № 20 (15-го октября). – С. 571.
- ⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 130, оп. 1, спр. 15 а, арк. 2 а; ІР НБУВ, ф. 232, спр. 112, арк. 4 зв. Саме поняття засвоєння “русской грамоты” у XVIII ст. передбачало, очевидно, тільки вміння читати. Зокрема, у деяких документах воно чітко розрізняється з умінням писати. Наприклад, у парафіяльних школах навчалися “русской грамоте, ирмологию и писать” (Цит. за: *Пархоменко В.* Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – Полтава, 1908. – С. 63).
- ⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 169, спр. 88, арк. 6 зв.–7.
- ⁵⁷ *Игнатова О.* Культурно-освітній рівень козацької старшини в епоху Просвітництва // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 1999. – Т. 4. – С. 28–35.
- ⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 169, оп. 6, спр. 4, арк. 11 зв. і 7.
- ⁵⁹ *Штачинский Н., свящ.* Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770 г.). – С. 275.
- ⁶⁰ *Крыжановский Е.* Киевская духовная консистория в XVIII веке // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 1 (1 января). – Отдел II. – С. 26–27.
- ⁶¹ *Сокирко О.* Хліб насущний гетьманського найманця // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 191.
- ⁶² *О. Л.* Интересный приказ о благопристойности духовенства в начале прошлого века // Киевская старина (далі – КС). – 1892. – № 11. – С. 300.
- ⁶³ Цит. за: *Д. В.* Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства // КС. – 1899. – № 3. – С. 415.
- ⁶⁴ *Граевский И. С.* Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. – К., 1912. – С. 157.
- ⁶⁵ *Штачинский Н., свящ.* Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770 г.). – С. 390–391.
- ⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1024, спр. 2118, арк. 10–10 зв.
- ⁶⁷ *Д. В.* Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. – С. 416–417.
- ⁶⁸ *Лозова Т.* Иринея Фальковський та його “Размышления ежедневные, писанные в 1787 году” // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 160–208.

⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 169, оп. 6, спр. 4, арк. 14.

⁷⁰ Покараний через відсутність на державній панахиді.

⁷¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 4310, арк. 222, 224, 226, 228, 230, 232, 234, 236, 240, 242, 244.

⁷² Дані за 1781 р. взяті з: там само, спр. 5038, арк. 77–83 зв.

⁷³ Про одного зазначається, що навчався в Київській академії з 1750 по 1762 рр., тобто, очевидно, вивчав і богословію, про іншого – вивчав богословію 3 роки.

⁷⁴ 1 “русской грамоти” і трохи ремесла. Про другого не зазначається, але, очевидно, умів читати, враховуючи, що відправляв богослуження.

⁷⁵ Порівняти: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1024, спр. 2119, арк. 25 та оп. 1020, спр. 4310, арк. 240; оп. 1024, спр. 2118, арк. 9 та ІР НБУВ, ф. 1, спр. 61606–61738 (61662), арк. 155 зв.; там само, арк. 154 зв. – 155 та ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 5038, арк. 81.

⁷⁶ Там само, оп. 1024, спр. 2118, арк. 4 зв. та оп. 169, спр. 88, арк. 4 зв. – 5.

Н. Б. МАСІЯН

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЛИПОВАНІВ НА БУКОВИНУ ТА ЇХНІ КОЛОНІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Багатонаціональна і розмаїтна Буковина стала другою батьківщиною для представників чисельних етнічних та релігійних груп, серед яких чільне місце посіли липовани, або ж “розкольники” чи “стародубці”, – росіяни за походженням¹. Переслідувані за віру в Росії, вони шукали притулку за межами своєї історичної батьківщини.

У фондах Держархіву Чернівецької області зберігається чимало документів, що висвітлюють історію переселення липованів на Буковину, виникнення і ствердження їхніх колоній у цьому краї. До того ж, науково-довідкова бібліотека архіву зберігає праці відомих істориків-буковинознавців австрійського періоду, що в різному об’ємі вивчали й описували спосіб життя, побут, обряди і звичаї цього самобутнього народу. Проте в дослідників, у тому числі й сучасних, існують розбіжності щодо часу заснування поселень та послідовності їх утворення, а підвищена увага до митрополії старообрядників – села Біла Криниця – невідомо залишає поза увагою липованів, що селились і мешкали в інших населених пунктах. Загалом тема “Липовани на Буковині” залишається недостатньо вивченою, потребує подальших досліджень.

Найдавнішим поселенням липованів на Буковині можна вважати колонію Ступка, що на північному сході від Гура Гумори. Ця колонія була заснована перед початком російсько-турецької війни (1768–1774), коли Буковина ще входила до складу Молдавського князівства і підпорядковувалася Туреччині. На початок 1770 р. колонія налічувала 100 сімей липованів. Другою липованською колонією, ще до приєднання Буковини до Австрії, стала Митока Липовень на північ від Сучави, або, як її називали самі переселенці, – Соколинці. Проте, коли в 1770 р. російські війська зайняли прилеглі території, липовани, проголошені дезертирами, були змушені втікати на південь Молдавії. Ли-